

Az gelişmiş ülke kentlerinde sanayi: Sanayilerin yapısı ve yerleşim süreçleri üzerine bazı gözlemler

R. Raci BADEMLİ *

1. GİRİŞ

Az gelişmiş ülke sanayilerini konu alan çoğu çalışmanın temelinde "üretim türü açısından homojen bir sanayi yapısı" ve buna bağlı olarak "tek tip kapitalist firma" varsayımları yatmaktadır.¹ Bu varsayımlar, özellikle az gelişmiş ülke kentlerinde sanayilerin yerleşim süreçlerini incelerken hatalı birer başlangıç noktası olabilmektedir. Çünkü, az gelişmiş ülke kentlerinde birden fazla kapitalist üretim türü ve dolayısıyla, birden fazla kapitalist firma tipi vardır.

Bu yazıda, az gelişmiş ülke kentlerinde sanayi yerleşim süreçleri, temelde üç kapitalist üretim türü veya modeli ile bunlara tekabül eden üç firma tipi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

2. SANAYİLERİN YAPISI

Az gelişmiş ülke kentlerinde üç farklı kapitalist üretim modeli yan yana izlenebilmektedir. Bu modellerin ilki, bir "kapitalizm öncesi" veya "geleneksel" üretim türünden çok,

bir çağdaş, yani "modern", ama ilkel veya "çarpık" kapitalist üretim modeli olarak duran "zanaat üretimi"dir. İkincisi, sanayide kapitalist ilişkilerin tarihsel açıdan tam anlamıyla oluştuğu ilk model olan "imalathane üretimi"; üçüncüsü ise, imalathane modeli ötesinde gelişmiş kapitalist sanayi üretim türlerini kapsayan "fabrika üretimi"dir.² Bir başka deyişle, az gelişmiş ülke kentlerinde sanayiler, üretim süreç ve ilişkilerindeki gelişmeler açısından kabaca üç kesim veya düzeyde ele alınabilecek "heterojen" bir yapı göstermektedir.

Sanayide kapitalist gelişmenin değişik düzeylerini yansıtan bu üç üretim modeli çerçevesinde, farklı tür ve düzeylerde iş, iş bölümü, işçi, girişimci/yönetici, teknoloji, verimlilik, kapasite, ürün, pazar ve kârlılık olguları sergileyen üç firma tipi söz konusudur: "Zanaat dükkânı", "imalathane" ve "fabrika".

Zanaat dükkânları, imalathaneler ve fabrikalar, nitel olarak farklı oluşumlardır ama bir tek ve aynı olgunun, yani sanayide kapitalist üretimin değişik görüntüleridir. Bu bakımdan yine de birbirlerine benzerler. Kâr hepsinin çekici gücüdür ve hepsi, rekabetin kâr hadlerini sürekli olarak daralttığı piyasa koşulları içinde var olma durumundadır. Dolayısıyla, hangi tip olursa olsun, her kapitalist firma, hayatta kalabilmek için mevcut kâr haddini korumak veya büyütme zorundadır. Bunu başaramayanlar yok olur. Kar haddini korumak veya geliştirmek için, yatırımları ya genişletmek (capital widening) ya da derinleştirmek (capital deepening) gerekir. Bu ise, üretimin teknik ve toplumsal boyutla-

* 1967'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden mezun oldu. Aynı bölümden yüksek lisans ve MIT, Department of Urban Studies and Planning'den doktora derecesi aldı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde yardımcı profesör doktor olarak çalışmaktadır.

rında yeni düzenlemeler yapılması demektir. Özet olarak, piyasa koşulları, zanaat dükkânlarını, imalathaneleri ve fabrikaları sürekli olarak büyümeye zorlar. Bu süreç içinde firmalar iş organizasyonu ve teknoloji gibi konularda bazı nitelikleri aşarak bünye değiştirebilir. Büyümenin yerini gelişmeye bıraktığı bu durumlarda, zanaat dükkânlarının imalathanelere, imalathanelerin ise fabrikalara dönüşmesi söz konusudur.

Ne var, az gelişmiş ülkelerde, zanaat dükkânı, imalathane ve fabrika modelleri arasındaki dönüşüm olgusu oldukça farklı bir görünüm sergiler. Zanaat dükkânları kural olarak, yoğun bir rekabet ortamı içinde, az sayıda işçi, emek yoğun teknolojiler, istikrarsız ve dar pazarlar, düşük kâr hadleri ve kısıtlı kapital birikim düzeyleri ile büyümekten çok ayakta durma savaşı verir. Ama bu arada birçoğunun, zor da olsa, imalathane türü üretime geçebilmesi söz konusudur. İmalathaneler zanaat dükkânlarına oranla daha kolay yarışma koşulları, daha fazla işçi, daha sermaye yoğun teknolojiler, daha geniş ve istikrarlı pazarlar, daha yüksek kâr hadleri ve daha çok sermaye birikim olanakları içinde varlıklarını sürdürürler. Ama, imalathaneler genellikle fabrikaya dönüşmeyi içeren dikey gelişim çizgisinden çok yayılma ve parçalanmayı kapsayan yatay büyüme çizgisini izlemektedir. Yani, imalathaneler ve fabrikalar arasında sanki aşılması güç bir mesafe, bir kopukluk vardır.

Az gelişmiş ülkelerdeki fabrika türü üretimin kökü dışarıdadır. Bir başka deyişle, az gelişmiş ülkelerde fabrika türü üretim, zanaat ve imalathane türü üretim kesimlerinde ki yerel gelişmelerin uzantısı olan bir üst aşamadan çok, ithal edilerek sisteme eklenmiş bir görüngüdür. Fabrikalar, gerek sermaye ve işçi büyüklükleri, gerek teknoloji özellikleri, gerek üretim kapasiteleri ve yönedikleri pazarlar, gerek örgütlenme biçimleri ve gerekse kâr hadleri ve sermaye birikim olanakları açısından imalathanelerden kat kat üstündür. Fabrikaların, zanaat dükkânları ve imalathanelerle yarışması değil, onlara hayat hakkı bırakıp bırakmayacağı veya onları kendi amaçları doğrultusunda kullanıp kullanmayacağı söz konusudur.³ Böyle olunca, zanaat ve imalathane türü üretimlerin, birbirlerine fabrika türü üretime olduğundan daha yakın ve birbirleriyle fabrika türü üretim kesimiyle olduğundan daha iç içe durmaları; yani, ikili bir görünüm sergilemeleri kaçınılmazdır. Ama, üç farklı üretim modelinin oluşturduğu bu ikili gruplaşmayı, son zamanlarda az gelişmiş ülkelere dönük literatürde yoğunlaşan "geleceksel/modern", "küçük/büyük" ve "formel olan/olmayan" gibi, "ikili (dualist) sanayi yapısı" çözümlenmeleriyle karıştırmamak gerekir.⁴

3. SANAYİLERİN YER SEÇİMİ

3.1. Bazı Genelilikler:

Sanayilerin büyüme ve gelişmesinde yer seçiminin önemli bir payı vardır. Bir yandan ana ulaşım akslarına ve dolayısıyla teknik altyapıya kolay erişme; öte yandan ise tüketicilere, emeğe ve ilgili sanayi kümelerine yakın olma, "dışsal ekonomileri" (external economies) çoğaltarak üretim maliyetlerinin düşmesine yol açar.⁵ Yani, iyi bir yer, başlangıçta kârı artıran, sonraları ise sanayinin gelişmesini hızlandıran bir etmendir. Bu nedenle, bütün kapitalist firmalar kâr

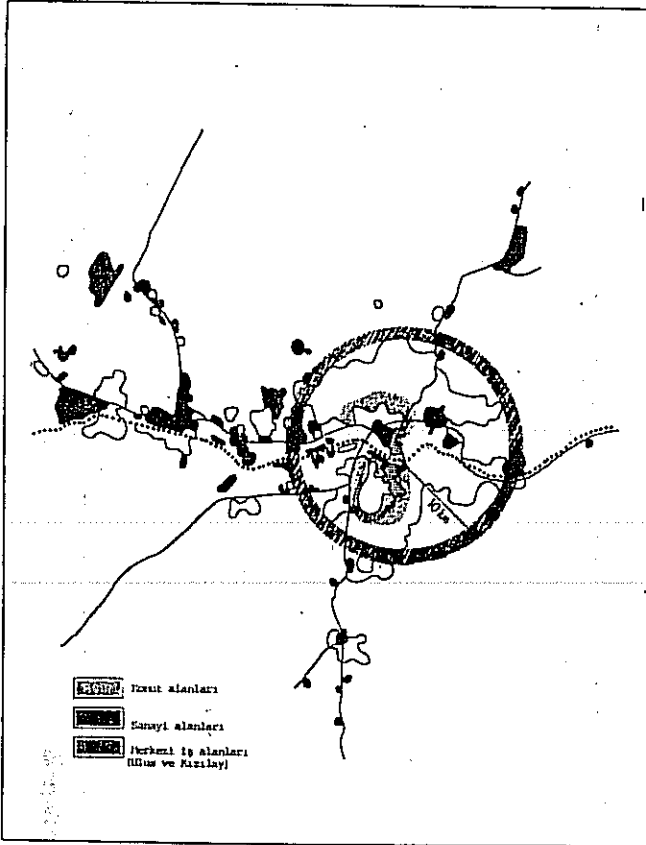
peşinde olduğu gibi iyi konum peşinde de koşarlar. Ama, ortada nasıl tek bir firma modeli yoksa; tek bir iyi sanayi konumu da yoktur. Firma türlerine göre değişen iyi konumlar söz konusudur. Örneğin, genellikle zanaat dükkânları için iyi olan konumlar, imalathanelere; imalathaneler için iyi olan konumlar da fabrikalara uygun değildir.

Üretimin nicel boyutları açısından, zanaat dükkânları atölyelerden, atölyeler ise fabrikalardan daha küçüktür. Genel bir kural olarak küçük firmalar büyüklere oranla daha düşük kâr limitleri, daha düşük ücretler, daha zor üretim koşulları, daha düşük nitelikli ürünler ve en önemlisi, daha zor koşullu bir yarışma çerçevesi içinde ayakta durmaya çalışırlar. Bunlar, kapital derinleştirerek veya yaygınlaştırarak kâr düzeylerini artırmaktan çok, mevcut kâr düzeylerini sürdürmeye çabalarlar. Dolayısıyla, zanaat dükkânları ve küçük atölyeler, mekândan kaynaklanan dışsal ekonomilere, düşük arazi fiyatlarına, ucuz kiralara ve az vergilendirilmeye büyükçe atölyeler ve fabrikalardan daha çok ihtiyaç duyarlar.

3.2. Merkezileşme ve Merkezden Uzaklaşma Eğilimleri:

Kent merkezi olumlu dışsal ekonomiler (positive external economies) yönünden oldukça zengindir. Bu açıdan, "merkezileşme" (centralization), her tür firma veya kullanım için dışsal ekonomileri çoğaltmanın ilk yolu olarak durur. Ne var, kent merkezi aynı zamanda arazi fiyatları ve kiralarn en yüksek olduğu yerdir. Yani, kent merkezinde sunulan olumlu dışsal ekonomilerin fiyatı oldukça yüksektir. Ayrıca, çeşitli firma ve kullanımın merkezileşme eğilimi, belirli eşiklerden sonra kent merkezinde özellikle sanayi kuruluşları için olumsuz dışsal ekonomiler (negative external economies) oluşturmaya başlar. Kuşkusuz, kent merkezinden uzaklaşarak, yani merkez dışına dağılarak (decentralization) yüksek arazi fiyatları ve kiralara ile olumsuz dışsal ekonomilerden kaçınmak olasıdır. Ama böyle olunca merkezileşmenin sunduğu olumlu dışsal ekonomilerin bir kısmını da gözden çıkartmak gerekecektir. Bu durum, dışsal ekonomilere daha az bağımlı firmalar, yani büyükçe atölyeler ve fabrikalar için bir sorun oluşturmaz. Bunlar güçleri oranında kent merkezinden uzaklaşarak, kendilerine genişlik, ulaşılabilirlik, hazır hizmetler ve arazi fiyatı bakımından daha uygun konumlar bulabilirler. Küçük firmaların durumu bambaşkadır. Zanaat dükkânları ve küçük atölyeler merkezin sunduğu dışsal ekonomilere oldukça bağımlıdır. Ama, ne merkezden tam anlamıyla uzaklaşabilecek, ne de merkezde kalabilecek güçleri vardır.

Bilindiği gibi, zanaat dükkânları ve küçük atölyeler, kent merkezi içindeki konumlar için ticarethaneler, bürolar, oteller, bankalar, resmi kuruluşlar ve benzerleri ile yarışacak durumda değildirler. Bu nedenle, iş pazar mekanizmasına kaldığında, kent merkezindeki mevcut küçük sanayi firmaları ayıklanırken, yenileri merkez dışında yer bulmaya zorlanır. Kent merkezinden uzaklaşamayacak firmalar için kendilerinden daha güçlülerin seçmediği merkez en yakın yerlerde kümelenmekten başka seçenek kalmaz. Böylece, merkezi alanlarda arazi fiyatlarının ve kiralarn çeşitli nedenlerle görece düşük olduğu çöküntü bölgeleri zanaat dükkânları ve küçük atölyelerin sığınağı olur. Örneğin, Ankara'da, böyle oluşmuş birçok zanaat dükkânı ve küçük atölye

Sanayi alanları dağılımı — Ankara 1985

kümelenmesi vardır. Bunlar daha çok Ulus'u çevreleyen çöküntü bölgelerinde göze çarpar. Benzer oluşumları Cezayir, Kahire gibi az gelişmiş ülke kentlerinde de bulmak olasıdır.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülke kentlerindeki sanayi kuruluşları güçlerine oranla kent merkezinden uzaklaşan hallerinde yer seçmektedir denebilir. Görece güçsüzler, yani zanaat dükkânları ve küçük imalathaneler merkez ve merkez çevresinde; büyük imalathane ve fabrikalar ise kent dışına doğru ve kent dışında konumlanırlar.

3.3. Örgütlü ve Örgütsüz Kümelenme Eğilimleri: Zanaat Dükkânları ve Küçük İmalathaneler:

Gerçekte, "kümelenme" veya "gruplaşma" sanayi firmaları için mekân kaynaklı dışsal ekonomilere erişmede "merkezleşme" kadar önemli bir ikinci yoldur. Bir yandan firmalar arasındaki teknik, sosyal ve ekonomik bağlar güçlenirken; öte yandan da, firmaların pazar genişletmeleri, hizmet görmeleri ve giderek ayakta durabilmenin ötesinde büyüyüp serpilmeleri kolaylaşır. Bu bakımdan, kent merkezi ve çevresinde küçük sanayi birimlerinin zaman içinde oluştuğu kümeler, literatürde birer "kuvöz" veya "serâ" (incubation zone) olarak değerlendirilmektedir.⁶ Kuşkusuz, zanaat dükkânları ve küçük imalathanelerin kümelenme, yani mekânsal yoğunlaşma eğilimleri, birim başına düşen kira giderlerini azaltmanın bir yolu olduğu gibi, kökü kapitalizm öncesi üretim örgütlenmelerine giden çarşı geleneğinin bir uzantısı olarak da yorumlanabilir.

Hızla büyüyen az gelişmiş ülke kentlerinde, zanaat dükkânları ve küçük imalathanelerin "merkezleşme" eğilimleri, kontrol edilmezlerse, kent merkezlerinde hava kirliliği, yangın tehlikesi, ulaşım ve depolama sorunları, teknik alt-yapı darboğazları ve en önemlisi, merkezi mülk değerlerinin görece düşük kalması gibi olumsuz etkiler yaratır. Bu, bazı az gelişmiş ülkelerde, örneğin Türkiye'de, önemli bir kent planlama sorunu olarak ele alınır. Hemen her kent planında, "ateşli, gürültülü küçük sanatlar" olarak nitelenen zanaat dükkânları ve küçük imalathanelerin kent merkezi dışına atılması gündemdedir. Gerçekte pazar mekanizmasının zaman içinde yapacağı ayıklamayı, planlama çabuklaştırmak istemektedir. Ne var, daha önce işaret edildiği gibi, bu tür sanayi firmalarının tek başlarına kent merkezi dışına çıkabilme veya kent merkezi dışında ayakta durabilme olanakları yoktur. Bunlar için merkezden uzaklaşmanın getirdiği olumsuzlukları karşılayacak türden dışsal ekonomiler sağlayan merkez çevresinde kendiliğinden oluşmuş sanayi öbeklerine sığınmak zorunludur. Ama, merkez dışına itilen küçük üretim birimlerinin sığınabileceği bu tür öbekler yoksa, veya merkez çevresindeki sanayi öbekleri temizlenme durumundaysa ne olacaktır? İşte o zaman, küçük üretim birimlerinin hayatta kalması için gerekli dışsal ekonomileri sağlayacak yeni öbekler oluşturmaktan başka çare yoktur.

Türkiye'deki "küçük sanayi sitesi" uygulamaları az gelişmiş ülkeler için çeşitli dersler sergilemesi açısından ilginçtir. Başlangıçta, yani 1950-60 arasında, "küçük sanayi siteleri" daha çok zanaat dükkânları ve imalathaneleri kent merkezinden ayıklamanın bir aracı olarak ele alınmaktaydı. Bu çizgideki siteler çoğunlukla kent merkezi çevresindeki boş alanlarda biçimleniyordu. Ne var, kendi halinde gelişmeye bırakılan bu örgütlü küçük sanayi kümeleri, Ankara, Bursa, Eskişehir ve Gaziantep örneklerinde olduğu gibi, zamanla mayalanıp, kent merkezini çevreleyen çöküntü bölgelerinin birer parçası olmaya başladılar. Kuşkusuz, daha sonraki küçük sanayi sitelerinin kent dışı çemberine veya kent dışına doğru planlanmasının altında arazi fiyatları kadar bu deneyimin de payı oldu. Ama, asıl önemli olan örgütlü küçük sanayi kümelerinin oluşturduğu ekonomik potansiyellerin izlenmesiydi. Nitekim, küçük sanayi siteleri, 1960'lardan sonra, daha çok bir sanayi geliştirme, istihdam yaratma ve hatta bölgesel kalkınma aracı olarak gündemlere girmeye başladı.⁷

Türkiye'deki küçük sanayi sitesi deneyimleri, taşınmaz değerlerinin tümüyle piyasa koşulları içinde oluşmaya bırakılması açısından da, Hindistan gibi bazı az gelişmiş ülkelerdeki görece başarısız uygulamalardan farklıdır. Küçük sanayi siteleri, zanaat dükkânları ve küçük imalathaneler için bir yandan gruplaşmadan kaynaklanan olumlu dışsal ekonomiler (agglomeration economies), öte yandan da, görece ucuz işyeri ve kentsel spekülasyon olanakları sunabilmektedir. Ne var, bu tür örgütlü sanayi kümelerinin kent merkezi yanında ucuz emek kaynağı olabilecek yerleşmelerden kopma; gerekli büyüklük ve fonksiyon farklılaşması eşiklerine vaktinde ulaşamama ve dolayısıyla gerçekleşememe durumları da söz konusudur.

Küçük sanayi sitelerini gerçekleştirmenin güçlükleri yanında, zanaat dükkânlarını ve küçük imalathaneleri kent merkezinden uzaklaştırmanın zorluklarını da hatırlamak gerekir. Bazı küçük üretim birimleri kent merkezinin sunduğu

dışsal ekonomilerden kopamayabilir veya kopmak istemeyebilir. Bunlar kent merkezinde kalmak için çeşitli yollar deneyecekler ve büyük bir olasılıkla, ya yenilenme bekleyen yapılar, müstemilat, kaçak ek mekânlar ve bodrum katları gibi kent merkezindeki marjinal konumlara, ya da, daha önce belirtildiği gibi, kent merkezini çevreleyen çöküntü bölgelerine yöneleceklerdir.

Ne var, diğer az gelişmiş ülke deneyimlerinin tersine, küçük sanayi siteleri Türkiye'de zanaat dükkânları ve küçük imalathaneler için ciddi bir alternatif haline gelmiş; kent merkezi ve çöküntü alanlarındaki konumlar görece çekiciliklerini yitirmeye başlamıştır. Gerçekten de, 1950 ve 1960'lardaki uygulamalardan sonra, sanayi siteleri hem bir ekonomik gelişme, hem de bir kentsel spekülasyon aracı olarak benimsenmiş; çeşitli yollarla oluşturulan sanayi sitelerinin sayısı hızla çoğalmıştır.⁸ Örneğin, Ankara'da 1959 yılında Keresteciler Kooperatifi olarak kurulan Siteler Bölgesi, bugün aşağı yukarı 100 bin kişinin çalıştığı önemli bir çalışma alanı olurken, çevresi gecekondu ile dolmuştur. Yine Ankara'da, bugün gerçekleşmişlerle birlikte 16 adet küçük sanayi sitesi girişimi vardır.⁹

Zanaat dükkânları ve küçük imalathanelerin örgütlü kümeler biçiminde kent merkezinden uzaklaşmalarına (concentrated decentralization) olanak sağlayan küçük sanayi siteleri kurma ve kurdurma politikası, Türkiye örneğinde başarılı ve önemli bir kentsel planlama aracı haline dönüşmüştür. Bu araç plancıya bir yandan işyerlerinin ve dolayısıyla kentsel nüfus dağılımlarını yönlendirme; öte yandan da, merkezi alanların yenilenmesini engelleyen faktörlerden birisini yok etme olanağı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerde küçük üretim birimlerinin kümelenme eğilimleri oldukça karışık bir görünüm sergilemektedir. Özetlersek; zanaat dükkânları ve küçük imalathaneler, kent merkezindeki marjinal konumlardaki kümeciklerde; kent merkezini çevreleyen çöküntü alanları içinde çoğu kez kendiliğinden oluşmuş kümelerde; ve kent merkezi dışında kentin dış halkalarına doğru biçimlenmiş örgütlü sanayi grupları içinde karşımıza çıkmaktadırlar. Örgütlü küçük üretim gruplaşmalarının kent planlaması açısından sunduğu olanaklar ise üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

3.4. Örgütlü Örgütsüz Kümelenme Eğilimleri: Büyük İmalathaneler ve Fabrikalar

Fabrikalar ve büyük imalathaneler, zanaat dükkânları ve küçük imalathanelerin tersine, kent merkezinin sunduğu dışsal ekonomilere çok bağımlı değildirler. Dolayısıyla, bu tür sanayilerin daha büyük ve daha ucuz ama kentsel servis olanaklı yerlere doğru kent merkezinden uzaklaşma eğilimleri oldukça güçlüdür. Bunun az gelişmiş ülke kentlerindeki sonurgusu iyi bilinir. Büyük sanayi kuruluşları, ana yollar boyunca sıralanarak kent dışına çıkan sanayi koridorları oluşturur. Genel bir kural olarak, kent merkezinden en uzakta en büyük ve en geniş sanayi kuruluşlarının bulunduğu söyleyebiliriz.

Bilindiği gibi fabrikalar imalathanelerden daha sermaye yoğun kuruluşlardır. Ama sayıca daha çok işçi çalıştırırlar. Kuşkusuz, bu kent dışına çıkma eğilimini sınırlayan bir olgudur. Ne var, fabrikalar, kendi ulaşım ve konut servislerini

hazırlayacak büyüklüğe ulaştıklarında, kent dışına çıkma eğilimi ayrı boyutlar kazanır. Nitekim, sanayi kampusları oluşturma büyük sanayilerin kentten iyice uzaklaşabilmelerine olanak sağlayan bir çözüm olarak çoğu az gelişmiş ülkede gündeme gelmektedir.

Kuşkusuz, fabrikalar ve büyük imalathanelerin gruplaşarak ortaya çıkan dışsal ekonomilerden yararlanma eğilimleri de söz konusudur. Kendiliğinden ortaya çıkan bu tür sanayi gruplaşmalarından çok, Organize Sanayi Bölgeleri çerçevesinde beliren örgütlü fabrika ve büyük imalathane kümelenmelerinin kentsel planlama için görece önemini hatırlatmak isteriz. Organize sanayi bölgeleri de, küçük sanayi siteleri gibi işyerlerinin ve dolayısıyla kentsel nüfus dağılımlarının yönlendirilmesinde önemli bir kentsel planlama aracı görünümündedir.

Sonuç olarak, fabrikaların ve büyük imalathanelerin ana yollar boyunca ve kent dışına doğru dağılıma eğilimlerinin, kümelenme eğilimlerinden daha ağır bastığını; kendiliğinden oluşan sanayi koridorlarını derleme ve kontrol amaçlarıyla oluşturulacak organize sanayi bölgelerinin ise çoğu az gelişmiş ülkede henüz tam anlamıyla uygulanamadığını söyleyebiliriz.¹⁰

NOTLAR

- 1- BADEMLİ, R. Raci, "Türkiye'de Küçük Üretim", Sanayide Küçük Üretim: Toplumsal ve Mekânsal Boyutlar, TMMOB-MO (der.), Ankara: TMMOB-MO yay., 1978, s. 19.
- 2- HARRISS, J., "Character of an Urban Economy", Economic and Political Weekly, c. 17, (1982/23-24).
- 3- BADEMLİ, R. Raci, "Türkiye'de Küçük Üretim", OP.CIT., s. 17-27.
- 4- BADEMLİ, R. Raci, "Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries", Yayınlanmamış Doktora Tezi, MIT, Cambridge-Mass., 1977, s.
- 5- BOEKE, J.H., Economies and Economic Policy of Dual Societies, N.Y., 1953.
- 6- HIGGINS, B., "The Dualistic Theory of Underdeveloped Areas, "Economic Development and Cultural Change, c. 4 (Ocak 1956) 99-115.
- 7- STAVENHAGEN, R., "Seven Erroneous Theses About Latin America", New University Thought, c. 4, (Kis 1966/7): 25-36.
- 8- SCOTT, Allen, "Locational Patterns and Dynamics of Industrial Activity in the Modern Metropolis", Urban Studies, 1982.
- 9- HOOVER, E. and VERNON, R., Anatomy of a Metropolis, N.Y., Doubleday, 1962.
- 10- LEONE, R. and STRUYK, R., "The Incubator Hypothesis: Evidence from Five SMSAs", Urban Studies, 1976.
- 11- DPT, Türkiye'de Küçük Sanayi Siteleri, Ankara: DPT yay, no. 1847, 1982.
- 12- DPT, Esnaf, Sanatkar, Küçük Sanayi: V. Beş Yıllık Kalkınma Planı OIK Raporu, Ankara, DPT yay, no. 1913, 1983.
- 13- DPT, Türkiye'de Küçük Sanayi Siteleri, OP.CIT.
- 14- YURTERİ, Oğuzhan, "Ankara'da Küçük Sanayi Siteleri", Sınıf Çalışması (Çoğaltma), ODTÜ-SBPB, 1985.
- 15- ÖNAL, Güngör, Organize Sanayi Bölgeleri ve Uygulamadaki Durum, Eskişehir, ESO yay, no. 12, 1974.
- 16- DPT, Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri, 1961-81, Ankara, DPT yay, 1839, 1982.